

Van diversiteit naar eenvormigheid

Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925

Ron de Jong

Het ontstaan van verkiezingscampagnes

In de eerste jaren na de invoering van het direct kiesrecht in 1848 werden er in Nederland geen verkiezingscampagnes gehouden. Er vonden geen openbare bijeenkomsten plaats waar kandidaten de kiezers toespraken. Kandidaten lieten zich niet verleiden tot uitspraken waarin zij aangaven wat ze, indien gekozen, de komende vier jaar in de Kamer zouden trachten te verwezenlijken. Sterker, doorgaans ontbrak zelfs elk contact met de kiezers. Niet alleen tijdens verkiezingen maar ook daarna.

De achtergrond van de afstand tussen kiezers en gekozenen lag in het grondwettelijk voorschrift dat Kamerleden zonder ‘last of ruggespraak’ het algemeen belang moesten dienen.⁶⁸ Kamerleden dienden onafhankelijk te zijn en dat betekende volgens de gangbare opvattingen dat contact met kiezers vermeden moest worden. Volgens de meest strikte en rond 1860 meest gangbare interpretatie mocht een kandidaat ook niet aangeven hoe hij over bepaalde onderwerpen dacht. Dat zou immers als een verkapte belofte kunnen worden opgevat. Sommige kandidaten gingen bij het bewaken van hun onafhankelijkheid zo ver dat zij zich in de laatste week voor de verkiezingen afzonderden in bijvoorbeeld hun buitenhuis.

Ook voor de kiezer gold het ideaal van onafhankelijkheid en onpartijdigheid. De ideale kiezer gaf zijn stem aan de meest kundige, onafhankelijke en ervaren kandidaat. Partijpolitieke overwegingen dienden eigenlijk geen rol te spelen. Sommige commentatoren waren van mening dat politieke overwegingen zelfs geheel terzijde moesten worden geschoven en dat alleen de meest geschikte kandidaten naar Den Haag moesten worden afgevaardigd. Overigens werden ook afwijkende standpunten verkondigd. Zo stelde de grondlegger van de antirevolutionaire richting, G. Groen van Prinsterer, dat hij in de Kamer in de eerste plaats een kerkelijke partij vertegenwoordigde.

In een politiek bestel waarin zo sterk de nadruk lag op afstand tussen kandidaten en kiezers paste geen intensieve verkiezingscampagne. In veel districten beperkte de

publieke campagne zich dan ook tot het plaatsen van enkele advertenties in de lokale kranten, het aanplakken van verkiezingsbiljetten en het verspreiden van stroobiljetten. Niet publiek, maar wel heel belangrijk was het bezoeken van de kiezers. De kandidaten mochten zich dan verre van de verkiezingen houden, hun familie, vrienden en geestverwanten waren heel wat minder terughoudend. Ze bezochten de kiezers thuis en probeerden hen, met al dan niet gepaste druk, over te halen de naam van een bepaalde kandidaat op het stembiljet te laten invullen. Aangezien de kiesgerechtigden het stembiljet enkele weken vóór de verkiezingen thuis ontvingen en het daar ook moesten invullen, werden heel wat stembiljetten ingevuld door zogeheten verkiezingsagenten of lokaal invloedrijke personen zoals de burgemeester, predikant, notaris of grootgrondbezitter. De praktijk van de verkiezingen stond zo op gespannen voet met het ideaal van de onafhankelijke kiezer.

Deze politieke cultuur van afstandelijkheid verdween meer en meer nadat vanaf 1870 de politieke verhoudingen begonnen te polariseren. Eerst tussen liberalen en conservatieven, maar nadat deze strijd in het voordeel van de eersten was beslecht, tussen liberalen enerzijds en antirevolutionairen en katholieken anderzijds. Deze polarisering leidde tot een herwaardering van partijdigheid. Partijdigheid, in de zin van partijkiezen en het publiek tonen tot een partij te behoren, werd steeds positiever gewaardeerd. Kandidaten die zich niet achter een partijvaandel wilden scharen, werden regelmatig uitgemaakt voor windhaan: beginselloze personen waarbij het voor de kiezer onduidelijk was wat voor vlees hij in de kuip had. Kiezers die zich bleven oriënteren op de persoonlijke eigenschappen van de kandidaten werden in toenemende mate bestempeld als zwevende kiezers.

Partijdigheid werd binnen elke partij door een groep radicale partijgangers gepropageerd die wilden breken met de bestaande afstandelijkheid. Het opmerkelijke was namelijk dat de herwaardering van partijdigheid niet het exclusieve kenmerk van één partij was, maar onder antirevolutionairen, liberalen en katholieken voorkwam hoewel het belang wel per partij uiteenliep. Tegelijk bleef binnen elke partij een omvangrijke groep vasthouden aan de oude mores. Conservatieve liberalen, conservatieve antirevolutionairen en conservatieve katholieken bleven intensieve contacten met de kiezers verwerpen. Natuurlijk schoven zij onder druk van de ontwikkelingen wel wat op. Zo erkenden de meeste kandidaten bijvoorbeeld dat ze namens een partij optraden.

De herwaardering van partijdigheid had tot gevolg dat het bewerken van kiezers niet meer beperkt bleef tot persoonlijke bezoeken door verkiezingsagenten, maar dat er

ook iets van een publieke verkiezingscampagne begon te ontstaan. Zo kwam het vanaf de tweede helft van de jaren 1880 steeds vaker voor dat politieke vrienden namens de kandidaat in vergaderingen van kiesverenigingen een politieke geloofsbelijdenis aflegden. Niet lang daarna begonnen geestverwante Kamerleden en andere prominenten ten behoeve van een kandidaat toespraken te houden in openbare vergaderingen. Halverwege de jaren 1890, en zeker na de kiesrechtuitbreiding onder de Kieswet-Van Houten in 1896, spraken de kandidaten zelf de kiezers toe in openbare vergaderingen. In een tijdspanne van vijftien jaar was de mores omtrent de relatie tussen kiezer en gekozene dus sterk gewijzigd. Het ontstaan van een publieke verkiezingscampagne hing ook samen met een veranderde betekenis die aan verkiezingen werd gegeven. Tot de herziening van de Grondwet in 1887 trad elke twee jaar de helft van de Kamerleden af. Elk kamerlid had vier jaar zitting, maar de Kamerleden traden niet tegelijk af. Alleen bij kamerontbindingen moesten alle Kamerleden zich tegelijk aan het oordeel van de kiezers onderwerpen. Ontbindingen kwamen aanvankelijk echter niet veel voor. Dat veranderde toen in 1884, 1886 en 1887 in verband met de aanhangige grondwetsherziening de Kamer tot driemaal toe werd ontbonden. Tijdens deze verkiezingen werd de kiezers door politici en in kranten voorgehouden dat zij niet alleen kundige volksvertegenwoordigers moesten kiezen, maar dat ze met hun stembiljet ook de politieke toekomst van Nederland moesten bepalen. Deze opvatting over verkiezingen bleef ook daarna van kracht doordat in de herziene Grondwet van 1887 bepaald werd dat in het vervolg alle Kamerleden tegelijk zouden aftreden. Het stembiljet kreeg daardoor dus steeds meer een politieke betekenis.

Een bont palet. De kiesdistricten in 1909

Op 31 december 1909 werd in Nederland een volkstelling en een beroepstelling gehouden. Een mooi moment om de kiesdistricten onder het regime van de Kieswet-Van Houten (1897-1918) aan een nadere inspectie te onderwerpen en te bezien welke factoren allemaal een rol konden spelen bij de verkiezingen.⁶⁹ Allereerst de mate van verstedelijking. Van de 100 kiesdistricten zijn er 23 als stadsdistrict te categoriseren. Dat betekende dat de grenzen van het district samenvielen met de grenzen van de gemeente, zoals in Groningen, Arnhem, Haarlem en Leiden. Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht telden zoveel inwoners dat zij opgedeeld waren in meerdere districten. Amsterdam spande de kroon met negen districten. Stadsdistricten hadden een eigen politieke dynamiek. Er werden regelmatig openbare vergaderingen georganiseerd, er was een pluriforme pers en de districten waren gering van omvang. Zo hadden Leiden en Haarlem een oppervlakte van 5 respectievelijk 7 km², terwijl de 46 km² van Amsterdam over

negen districten verdeeld was en de 54 km² van Rotterdam over vijf districten. De meeste stadsdistricten kenden door de verstedelijking een snel groeiende bevolking en dus ook een toename in het aantal kiesgerechtigden. Een van de snelst groeiende districten was het arbeidersdistrict Amsterdam IX waarvan het aantal kiesgerechtigden van 7.935 in 1901 tot 22.557 in 1913 toenam, maar ook de groei van Den Haag III in dezelfde periode van 7.014 kiesgerechtigden tot 15.130 was indrukwekkend. Terwijl in Amsterdam IX het electoraat bijna verdriedubbelde en in Den Haag III verdubbelde, steeg het electoraat in dezelfde periode in een plattelandsdistrict als Oosterhout slechts van 6.388 tot 8.218.

Aan de andere kant van het spectrum bevonden zich de kiesdistricten die we gemakshalve als plattelandsdistricten zullen aanduiden. Binnen deze districten ontbrak vaak een gemeente die in politiek, economisch of demografisch opzicht het kiesdistrict domineerde. Deze districten waren veel minder dichtbevolkt dan de stadsdistricten en de omvang was derhalve ook veel groter. Toch konden ze onderling flink verschillen. Het geringst in oppervlakte was het kiesdistrict Gouda met 175 km² en het grootst Emmen met 1.081 km². Dit waren de uitersten; de meeste districten bedroegen tussen de 300 en 500 km²; districten van ongeveer 20 bij 20 kilometer. Zeven districten hadden een oppervlakte van meer dan 700 km². Deze lagen voornamelijk in de dun bevolkte zandgronden van Oost-en Midden-Nederland. Het waren districten als Ommen, Lochem, Apeldoorn en het eerder vermelde district Emmen waarvan grote stukken dun bevolkt en slecht bereikbaar waren.

Kiesdistricten waarvan de kern werd gevormd door een flinke provinciestad kunnen als verstedelijkte districten worden getypeerd. Dit waren districten waarbinnen de meerderheid van het electoraat in een stad woonde maar waarvan een belangrijk deel van het district uit omringend platteland bestond. Van dit soort districten waren er tien, waaronder Zwolle, Delft, Dordrecht en Maastricht. Deze districten groeiden over het algemeen minder onstuimig dan de grote stadsdistricten. De oppervlakte van deze districten liep sterk uiteen. Terwijl Schiedam met 77 km² en Maastricht met 85 km² qua omvang meer in de buurt van de stadsdistricten lagen, leken Zwolle, Deventer en Tilburg met een oppervlakte van boven de 300 km² meer op plattelandsdistricten.

Verschillende kiesdistricten hadden uitgesproken sociale en economische kenmerken. Dat kwam door de combinatie van over het algemeen niet al te grote districten met sterk regionaal geconcentreerde bedrijfstakken. Zo was de textielindustrie vooral in Twente en Tilburg gesitueerd en de mijnbouw in Zuid-

Limburg. Dit had natuurlijk gevolgen voor de samenstelling van de beroepsbevolking in de districten. Zo was 36,7% van de mannelijke beroepsbevolking in het district Enschede in de textiel werkzaam, in het district Tilburg 25,3% en in Helmond 13,6%. In het district Gulpen gaf 25,2% van de mannelijke beroepsbevolking bij de beroepstelling van 1909 te kennen in de mijnen te werken, terwijl in het nabijgelegen district Maastricht niet minder dan 20,5% bij de vervaardiging van aardewerk was betrokken. In Emmen, zoals we zagen het grootste district van Nederland, was maar liefst 31,3% als vervener werkzaam.

Verreweg de meeste districten werden niet gedomineerd door een specifieke bedrijfstak. Wel waren er heel wat districten die een sterk agrarisch karakter hadden en waar maar weinig grote bedrijven voorkwamen. Voorbeelden hiervan zijn Winschoten, Assen en Franeker waar ongeveer de helft van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was en de andere helft vooral in kleine bedrijven. Maar ook tussen de agrarische districten konden grote verschillen bestaan. Zo was in Appingedam en Winschoten meer dan 80% van de agrarische beroepsbevolking in loondienst, terwijl dat in Lochem en Doetinchem rond de 50% lag. De oorzaak ligt voor de hand: op de noordelijke zeekleigronden waren de agrarische bedrijven veel omvangrijker dan op de zandgronden in het oosten. Dat had natuurlijk gevolgen voor de arbeidsverhoudingen en voor de sociale structuur. Een ander verschil was de mate waarin akkerbouw of veeteelt werd bedreven. Zo gaf in de Groningse, Drentse en Gelderse kiesdistricten meer dan 90% van de agrariërs zich bij de beroepstelling als landbouwer op, terwijl daarentegen Sneek met 91,4% veehouders een typisch veeteeltdistrict was. Dit palet biedt een treffende illustratie van de diversiteit in kiesdistricten.

Een factor van groot belang voor de politieke verhoudingen in de kiesdistricten was de godsdienstige bevolkingssamenstelling. Verkiezingen in Nederland stonden sinds 1870 nadrukkelijk in het teken van religieuze tegenstellingen. Antirevolutionairen en katholieken trokken sinds het einde van de jaren 1880 bij de stembus gezamenlijk op tegen de liberalen. Het verband tussen partij en gezindte was bij sommige partijen overduidelijk. Katholieke kandidaten trokken uitsluitend stemmen uit het katholieke volksdeel en antirevolutionairen trokken vooral stemmen uit het orthodox-protestantse deel van de bevolking. De sociaal-democraten probeerden de tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen weliswaar te vervangen door de strijd tussen de arbeidende en de bezittende klasse, maar zij boekten daarmee niet veel succes. Vooral de doorbraak naar de katholieke arbeiders wilde niet echt van de grond komen. De electorale achterban van de SDAP bestond dan ook voornamelijk uit onkerkelijke kiezers en uit protestanten met een moderne geloofsopvatting.

Gezien de rol die godsdienst in de Nederlandse verkiezingen speelde, is het zinvol om de kiesdistricten te onderscheiden op basis van de godsdienstige samenstelling van de bevolking. Het blijkt dat in twintig van de 100 kiesdistricten de bevolking voor meer dan 60% uit katholieken bestond. In Noord-Brabant en Limburg lag dat percentage overigens meestal boven de 90%. In deze districten werden uitsluitend katholieken gekozen. In alle andere districten waren de katholieken in de minderheid. Soms een kleine minderheid zoals in de drie noordelijke provincies, maar soms een zeer grote minderheid van wel 40%, zoals in Almelo, Elst, Enkhuizen en Haarlem.

Bij de protestantse kiezers zijn minder gemakkelijk verbanden te leggen tussen de electorale aanhang van bepaalde partijen en de omvang van de protestantse kerkgenootschappen. Dat komt doordat de twee grootste orthodox-protestantse kerkgenootschappen, de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, lang niet alle orthodox-protestanten herbergden. Bij de twee grote afscheidingsbewegingen in de negentiende eeuw (de Afscheiding in 1834 en de Doleantie in 1886) waren veel orthodox-protestanten in de Nederlandse Hervormde Kerk achtergebleven. De hervormde kerk telde daarom orthodoxen, gematigden en vrijzinnigen. In veel kiesdistricten waar de katholieken geen meerderheid vormden was de godsdienstige bevolkingssamenstelling gemengd. Behalve enkele districten waar een van de gecombineerde partijen, katholieken en antirevolutionairen of liberalen en sociaal-democraten, een duidelijke meerderheid bezat, was de uitslag van de verkiezingen in deze gemengde districten niet makkelijk te voorspellen op basis van de godsdienstige samenstelling van de bevolking. Zo waren 29 van de 80 niet-katholieke kiesdistricten bij één van de vijf verkiezingen tussen 1897 en 1913 bij een links-rechtsverschuiving betrokken. Dat wil zeggen dat een zetel van de ARP, CHU of RKSP overging naar de SDAP of de liberalen of omgekeerd.⁷⁰

Of een district een stad omvatte of sterk agrarisch was, of de mannelijke beroepsbevolking voor een groot deel in de mijnen of in de textielindustrie werkte of dat een district in meerderheid katholiek was, het was allemaal van invloed op de krachtsverhoudingen en op de aard en de intensiteit van de verkiezingscampagne. Op de uitslagen van de verkiezingen zal hier verder niet worden ingaan, maar wel op de verschillende manieren waarop de kiezers in al deze districten bij de politiek werden betrokken. Daarbij zullen een aantal van de hierboven beschreven verschillen tussen de kiesdistricten het uitgangspunt vormen.

Verkiezingen onder het absolute meerderheidsstelsel

Verkiezingen in grote steden konden een kleurrijk schouwspel opleveren. Dat bleek bijvoorbeeld in 1901 in het district Amsterdam V. De belangrijkste kandidaten van deze verkiezing waren Th.M. Ketelaar, het aftredend kamerlid, en J. Deen. Ketelaar behoorde tot de radicale VDB, hij was lid van het partijbestuur, en Deen behoorde tot de meer gematigde LU. De intensieve verkiezingscampagne kreeg zijn hoogtepunt op de laatste dag van de verkiezingen. Er heerste zoveel agitatie in het district dat politieagenten de wacht hielden voor de cafés waar de partijen hun laatste vergaderingen hielden. In de straten werden allerlei oproerige groepjes tot kalmté gemaand door de bereden politie. Naast verschillende openbare vergaderingen tijdens de laatste dag trok er in de avond nog een stoet van enkele honderden schoolkinderen door het district. Gewapend met vlaggetjes en mirlitons zongen zij een verkiezingslied met als refrein:

Morgen kiezen we allemaal
Met elkaar,
Op meester Ketelaar!
Ja, meester Ketelaar!⁷¹

Deze muzikale verkiezingspropaganda was ongetwijfeld op poten gezet door de openbare onderwijzers uit district V die zo hun geestverwant Ketelaar wilden steunen. Ketelaar was namelijk zelf onderwijzer, secretaris van de Bond van Nederlandse Onderwijzers en fervent tegenstander van subsidiëring van het bijzonder onderwijs. Ook was er voor diezelfde avond nog een automobiel- en fietsoptocht gepland, maar vanwege de opgewonden sfeer in het district had de burgemeester die op het laatste moment verboden.

Ook tijdens de verkiezingsdag werd nog volop propaganda gemaakt. Voor Ketelaar reden een vijftigtal reclamewagens door het district, terwijl er bovendien nog een groot aantal mannen met sandwichborden rondliep. Maar ook de partij van Deen liet zich niet onbetuigd. Vanaf het moment dat de deuren van de stembureaus werden geopend, reden er acht in galakleding uitgedoste ruiters rond, voorzien van gele vlaggen met het opschrift 'Deen is onze man'. De drukte in het district werd gecompleteerd door de vele rytuigen en enkele automobielen die kiezers naar het stembureau brachten en weer terug naar huis.

Dat op de verkiezingsdag zelf en tijdens de dagen er direct aan voorafgaand in een omstreken kiesdistrict allerhande opgewonden taferelen te zien waren, is natuurlijk

niet opmerkelijk maar een verkiezingscampagne begon normaal gesproken al veel eerder. Aan een campagne zijn drie aspecten te onderscheiden: het huisbezoek, het verspreiden van stroobiljetten en het plakken van verkiezingsposters, en de openbare vergaderingen met als hoogtepunt de grote debatavond. Het toetje was de verkiezingsavond waarop de uitslag werd bekendgemaakt. De verschillende aspecten van een verkiezingscampagne zullen hieronder besproken worden aan de hand van de verkiezingen van 1909 en 1913 in het stadsdistrict Arnhem.

Het district Arnhem viel samen met de gemeente Arnhem. Het vaardigde tussen 1897 en 1918 onafgebroken een liberaal naar Den Haag af, maar toch was er geen sprake van matte politieke verhoudingen. De liberale partij was namelijk niet de sterkste groepering in Arnhem. Dat waren de confessionelen: de samenwerkende antirevolutionairen en katholieken. Hun kandidaat kwam telkens in de herstemming, maar moest het dan tegen de liberale kandidaat afleggen omdat die de steun van de sociaal-democraten kreeg. De liberalen wonnen dus wel elke verkiezing, maar niet zonder slag of stoot.

De campagne begon ruim een maand voor de verkiezingsdag met oproepen van de partijen in de lokale pers voor vrijwilligers die bereid waren adressen te schrijven op verkiezingsblaadjes of kiesgerechtigden thuis te bezoeken. Om het bewerken van het electoraat te vergemakkelijken, had de antirevolutionaire kiesvereniging Nederland en Oranje de stad in twaalf secties verdeeld. De zogenaamde 'Sectie-Commissarissen' hielden zogeheten sectieboekjes bij waarin allerlei bijzonderheden stonden over de in hun sectie woonachtige kiesgerechtigden. Deze sectieboekjes werden ongeveer twee weken voor de verkiezing bij de secretaris van de kiesvereniging afgeleverd. De gegevens werden gebruikt om ervoor te zorgen dat op de verkiezingsdag geestverwante kiesgerechtigden ook daadwerkelijk gingen stemmen en om twijfelende kiezers nog eens te bewerken. Ten slotte werd er een beroep gedaan op de geestverwanten die over een auto of rijtuig beschikten om op de verkiezingsdag zieke of oude antirevolutionaire kiezers naar het stembureau te brengen. Voor twijfelaars of minder gemotiveerde kiezers werd een ritje met de automobiel als lokkertje ingezet.

Het belangrijkste, en tegelijk minst zichtbare, deel van de campagne was het huisbezoek. Vooral confessionelen en sociaal-democraten staken er veel tijd in. Dit was vooral werk voor de propagandaclubs en de meer ontwikkelde partijleden. Een huisbezoek aan een verklaard tegenstander was immers vaak van korte duur, want tijdverspilling, maar bij een twijfelaar moest een huisbezoeker goed beslagen ten ijs komen. Redacteur J. Hollander van het antirevolutionaire Arnhemsch Dagblad, zelf een propagandist die regelmatig op openbare vergaderingen in debat ging, gaf van

een dergelijk bezoek een kleine impressie in zijn krant:

HUISBEZOEK

Kwart voor tien – er wordt gebeld.

Goeden avond m'nheer. Is u m'nheer?

Tot uw dienst.

Op de stoep staan twee jongelui, die me even te spreken vragen.

'k Daal de trap af – o ze zien het al.

Ja, we komen voor de S.D.A.P. en wilden gaarne uw politieke kleur weten.

Zet u maar A.-R. – ja, we zien het al

Overhalen om lid van de S.D.A.P. te worden, kunnen we u vanavond zeker ook niet?

Spaar de moeite, u kunt uw tijd mogelijk wel nuttiger gebruiken. 'k Denk er deze week nog niet over! Dag heeren.

Ze gaan naar m'n buurman.

H.⁷²

Hoewel de huisbezoekers bij Hollander niet verder dan de voordeur kwamen, levert het stukje wel interessante informatie op over het fenomeen huisbezoek. Deze casus leert bijvoorbeeld dat de huisbezoekers zonder onderscheid alle kiesgerechtigden bezochten en dat ze onbeschroomd naar hun politieke voorkeur vroegen. Uit het antwoord van Hollander blijkt dat de politieke voorkeur genoteerd werd. Zo werden de eigen aanhangers en de twijfelaars in kaart gebracht. Die laatste konden dan later nog een keer worden bezocht.

De openbare vergaderingen waren voor de meeste kiesgerechtigden het aantrekkelijkste deel van de verkiezingscampagne. Vooral de grote debatavonden waren echte trekpleisters. In Arnhem organiseerde bijna elke partij zo'n avond. De kandidaat van de organiserende partij hield een rede van ongeveer anderhalf tot twee uur. Daarna was het de beurt aan de debaters die zich van tevoren hadden opgegeven. De tijd dat zij aan het woord waren varieerde van ongeveer tien minuten tot soms wel drie kwartier. Na deze bijdragen antwoordde de redenaar waarna de voorzitter de vergadering sloot met de oproep om bij de verkiezingen op de redenaar te stemmen.

De debatavond was strak georganiseerd. Alles verliep volgens schema en spontane bijdragen waren niet gewenst. Het is opmerkelijk dat debaters soms helemaal niet op de argumenten van de redenaar in gingen. Voor sommige debaters was de debatavond vooral een podium om de eigen denkbeelden voor een gemengd publiek kenbaar te kunnen maken. Vooral sociaal-democratische debaters maakten van de mogelijkheid tot debat gebruik om zelf een rede af te steken.

De debatavonden trokken veel publiek. Bij de verkiezingen van 1909 trok de

antirevolutionaire kandidaat in Arnhem ongeveer 2.000 toehoorders, terwijl er in het district 8.069 kiezers waren geregistreerd. Vier jaar later was de zaal waar de antirevolutionaire kandidaat J.A. de Wilde sprak helemaal vol. Bij de ingang dreigde onder de honderden personen die niet binnen konden een handgemeen uit te breken om de laatste plaatsen. De meeste kandidaten huurden voor hun debatavond daarom de grote concertzaal van Musis Sacrum af, de grootste zaal die er in Arnhem te krijgen was. In die zaal was de akoestiek ook van dien aard dat een groot publiek kon worden toegesproken.

De aantrekkelijkheid van de debatavond school in de verbale strijd tussen de debaters, aangemoedigd door het publiek. Dat bleek bijvoorbeeld duidelijk tijdens de debatavond in juni 1909 die voor de antirevolutionaire kandidaat H.C. Hogerzeil werd gehouden. De journalist van het Arnhemsch Dagblad noteerde: na de rede van de kandidaat 'kwam de hoofdschotel: het debat. Want het debat is toch maar de hoofdzaak voor velen! 'Ze kunnen elkaar zoo lekker de laag geven', zeide een sergeant, met een vriendelijk gelaat, die naast mij zat'.⁷³ Het publiek ondersteunde de eigen kandidaat hartstochtelijk. Toen de sociaal-democratische kandidaat L.M. Hermans naar voren kwam om Hogerzeil te bestrijden, brak er een luid gejuich uit onder zijn partijgenoten. Nadat Hogerzeil de debaters van repliek had gediend, hieven de aanwezige antirevolutionairen en katholieken het Wilhelmus aan, terwijl de sociaal-democraten daar met de Internationale bovenuit probeerden te komen. Twee weken later was de sfeer bij de herstemming meer geladen. Toen Hermans bij de liberale debatavond op het podium verscheen om een bijdrage te leveren, werd hij opnieuw toegejuicht door zijn aanhangers en uitgefloten door de confessionelen.

De bekendmaking van de uitslagen volgde dezelfde avond. De redactie van de Nieuwe Arnhemsche Courant verplaatste haar redactielokaal naar Musis Sacrum. Van daaruit werden na zonsondergang lichtbeelden met de uitslagen vertoond. Op het Velperplein voor Musis Sacrum verzamelden zich in 1909 en 1913 duizenden mensen. Telkens wanneer de uitslag van een kiesdistrict bekend werd gemaakt, brak er een luid gejuich uit onder de aanhangers van de gekozen kandidaat en werd er vervolgens een strijdzang aangeheven. Terwijl tegen elven de aanhangers van de onderliggende partij teleurgesteld naar huis terugkeerden, vierden de achterblijvers nog tot na middernacht de overwinning.

Verkiezingen in stadsdistricten en omstreken plattelandsdistricten hadden vaak een opwindend verloop. De compactheid van de stad, de aanwezigheid van een pluriforme pers en de vele debatavonden zorgden voor een grote betrokkenheid van de kiezers. Maar naast deze districten waren er ook heel andere districten. Zoals

eerder al door Jasper Loots is uiteengezet werden er in sommige kiesdistricten helemaal geen verkiezingen gehouden. De enige kandidaat die zich had aangemeld, werd door het stembureau eenvoudigweg tot gekozen verklaard. Maar ook in districten waar verkiezingen wel doorgang vonden, kon de campagne mat zijn. Hiertoe behoorde bijvoorbeeld het kiesdistrict Tiel dat tussen 1891 en 1916 steeds de vrij-liberaal M. Tydeman naar Den Haag afvaardigde.⁷⁴ De confessionelen en later ook de sociaal-democraten stelden wel telkens een kandidaat tegenover Tydeman maar deze concurrenten waren geen bedreiging. Bij elke verkiezing werd Tydeman al in de eerste ronde met een ruime meerderheid herkozen. Hij kon het zich het dan ook veroorloven om niet meer dan enkele redevoeringen te houden. Antirevolutionairen, katholieken en sociaal-democraten ontwikkelden in de stad Tiel, de hoofdplaats van het gelijknamige district, wel enige activiteiten maar in de omliggende dorpen bleef het doorgaans rustig.

In de meeste plattelandsgemeenten van het kiesdistrict Tiel brachten veel kiesgerechtigden wel een stem uit, maar van enige politieke betrokkenheid was nauwelijks sprake. Zij stemden op Tydeman omdat het liberale netwerk van burgemeesters, notarissen, polderbestuurders en grote boeren dat van hen verwachtte. En voor die kiesgerechtigden die toch nog een duwtje in de rug nodig hadden, waren er de bonnetjes voor een borrel, een biertje, een kwartje of soms een gulden. Het was namelijk vooral in dit soort districten dat de bierpomp werd gehanteerd als verkiezingswapen. Politieke overtuiging speelde hier nauwelijks een rol bij het invullen van een stembriefje, zodat de lokale partijhoofden al snel naar andere middelen grepen om hun kandidaat te doen zegevieren. Waarschijnlijk hadden nogal wat kiesgerechtigden deze stimulans ook nodig om de gang naar het stembureau te maken.

Van een ander kaliber was de personenstrijd. De verkiezingsstrijd liep dan uitsluitend tussen twee of drie kandidaten met dezelfde ideologische achtergrond. Dit kwam vooral in de Brabantse en Limburgse kiesdistricten voor. Op de katholiciteit van de kandidaten viel niets af te dingen en de verkiezingen kregen dan al snel een persoonlijk tintje. Vrienden, familie en zakelijke contacten gaven dan vaak de doorslag. Laster, verdachtmakingen, het schenken van bier en ritjes met de automobiel vervingen politieke argumenten.

Een voorbeeld waarbij op de persoon werd gespeeld, betreft de verkiezing in 1909 in het mijnwerkersdistrict Gulpen. Het aftredend kamerlid C.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, die in 1918 de eerste katholieke minister-president zou worden, nam het op tegen de lokale kandidaat P.M.F.H. Brouwers, die, zo ging het gerucht, de

kandidaat van de herbergiers en de drankindustrie was. Ruijs de Beerenbrouck benadrukte in zijn spreekbeurten en strooibiljetten wat hij de afgelopen vier jaar in Den Haag voor de mijnwerkers en de infrastructuur van Zuid-Limburg had gedaan. Zijn tegenstanders negeerden dit echter zoveel mogelijk en probeerden Ruijs de Beerenbrouck te raken in zijn functie als voorzitter van Sobriëtas, de katholieke organisatie voor drankbestrijding. Ruijs de Beerenbrouck, zo stelden zijn tegenstanders, bracht de Limburgse herbergiers aan de bedelstaf. Op de enige debatavond tijdens deze verkiezing waar zijn tegenstanders acte de présence gaven, kon Ruijs de Beerenbrouck aan den lijve ervaren hoe persoonlijk een campagne kon zijn. Het volgend verslag van een deel van het debat waarin Schefman Ruijs de Beerenbrouck in zijn hemd probeert te zetten, stamt uit de Limburger Koerier, een krant die op de hand van Ruijs de Beerenbrouck was. Het stuk begint met de bewering van Schefman dat Ruijs de Beerenbrouck het publiek opzet om hem uit te lachen:

RUYS: ik heb dhr. Schefman niet uitgelachen. Ik beschik niet over de lachspieren der vergadering.

SCHEFMAN: Dat komt, omdat u niet veel drinkt.

RUYS: Ik niet.

SCHEFMAN: Ik wel.

‘Dat dunkt me!’ wordt er geroepen.

RUYS: Ik heb er niets tegen om iets te zeggen over het drankgebruik.

SCHEFMAN: Tegen drank-gebruik veel.

RUYS: Ik zal spreken over drankgebruik en misbruik.

SCHEFMAN: Mijnheer de Voorzitter, mag ik wat vragen; Ruys moet niet spreken over misbruik, maar wel over gebruik (gelach)

Dhr. Ruys tracht te spreken.

SCHEFMAN. Daar hebben we het niet over. Mag ik nog wat zeggen... eventjes?...

Dhr Ruys spreekt dan over drankgebruik en misbruik; hieruit blijkt, dat spr. er niets tegen heeft, dat een werkman, die goed voor vrouw en kroost zorgt, ontspanning zoekt in een fatsoenlijk café op een fatsoenlijke manier. (Gedurende dat betoog, houdt dhr. Schefman een alleenspraak, schermt met beide armen in de lucht, trekt de schouders op, wenkt goed- en afkeurend).

SCHEFMAN. Is Ruys ooit kastelein geweest? (gelach)⁷⁵

Hierna probeert de voorzitter in te grijpen. Na nog enkele opmerkingen van Schefman wordt hij op last van de voorzitter uit de zaal gezet. De voorzitter verklaart het debat dan voor gesloten waarna er driftig wordt gefloten, geschreeuwd en gescholden.

Belangenbehartiging en nationale opinie

Gedacht zou kunnen worden dat het absolute meerderheidsstelsel Kamerleden meer uitnodigde tot het behartigen van lokale en regionale belangen dan een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Het district besloeg maar een beperkte oppervlakte waardoor bepaalde lokale onderwerpen ook voor bijna alle kiezers binnen het district relevantie hadden. Zeker in die districten die ook nog een eenzijdige sociaal-economische structuur hadden, zoals textieldistricten en mijnwerkersdistricten. Het was natuurlijk niet toevallig dat Ruijs de Beerenbrouck zich in de Tweede Kamer bezighield met de ontginning van steenkolenvelden, wetgeving met betrekking tot de mijnbouw en de belangen van de mijnwerkers. Ook in zijn verkiezingstoespraken besteedde hij daar veel aandacht aan. De conclusie zou dan kunnen luiden dat de overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging tevens een overgang was van regionale belangenbehartiging naar nationale oriëntatie, maar die gevolgtrekking zou overhaast zijn. Het absolute meerderheidsstelsel was daarvoor veel te divers. Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer we naast het optreden van Ruijs de Beerenbrouck in Gulpen de toespraken van de kandidaten in de kiesdistricten Arnhem en Tiel leggen. In Arnhem spraken de kandidaten bijna uitsluitend over nationale onderwerpen zoals onderwijs, belastingen, staatspensionering, protectie en kiesrecht. Voor de SDAP was dat vanzelfsprekend. Zij ging uit van de (inter)nationale strijd van de arbeidersklasse. Lokale onderwerpen hadden daarin geen plaats. Maar ook liberalen en antirevolutionairen meden vaak lokale issues.

Ook in een 'mat' district als Tiel sprak Tydeman bijna uitsluitend over nationale onderwerpen. Wel kwam een onderwerp als het heffen van invoerrechten op landbouwproducten in het agrarische district Tiel vaker aan de orde dan in het stadsdistrict Arnhem. De Tielse afgevaardigde Tydeman mocht wel eens over zichzelf spreken als een 'echt Tielsche jongen', maar verder werd er door hem niet ingespeeld op lokale sentimenten en loyaliteiten. Zijn opvolger H.C. Dresselhuys, ook liberaal, ging daarin wel iets verder. Zo sprak hij in zijn verkiezingsrede uit december 1916 over het vrij-liberale karakter van het midden van Nederland. Deze streek, waarvan Tiel het middelpunt uitmaakte, omschreef hij als 'het land van vaste klei, het land van nuchteren, praktischen zin, [...] het land der werkelijkheid, van politieke middenmaat. In dat midden', zo hield hij zijn gehoor voor, 'heb ik altijd gezien het oud-Vaderlandsche karakter, eisch van vrijheid van geloofsovertuiging, vrijheid van persoon [...]'. Dresselhuys speelde hier niet in op materiële belangenbehartiging, maar op het vermeende karakter van de bevolking van het district waardoor er een natuurlijke band tussen de Tielse kiezers en de vrij-liberale afgevaardigde zou bestaan. Over zijn voorganger Tydeman merkte hij op dat die de geest van zijn kiezers had begrepen en het politieke bewustzijn van het district had vertolkt.⁷⁶

Dat er onder de kiesgerechtigden sprake was van een nationale opinie blijkt ook uit de pendelbeweging bij de verkiezingen tussen 1897 en 1913. Bij elke verkiezing in die periode bewoog de pendel in alle districten naar dezelfde kant.⁷⁷ Dit betekende dat in 1901 alleen rechts zetels won, in 1905 alleen links, in 1909 alleen rechts en in 1913 alleen links. Blijkbaar verschoof de publieke opinie in deze districten steeds naar dezelfde kant, hetgeen wijst op het bestaan van een krachtige nationale opinie waartegen geen dam kon worden opgeworpen met een beroep op lokale belangen.

Een van de verklaringen voor het bestaan van een krachtige nationale opinie was dat de uitslag van de verkiezingen was gerelateerd aan het optreden van het kabinet. De inzet van elke verkiezing was de vraag of Nederland de komende vier jaar door een links of een rechts kabinet zou worden geregeerd. Antirevolutionairen, katholieken en christelijk-historischen sloten hiervoor steeds een stembusakkoord dat naast afspraken voor het ondersteunen van kandidaten in de districten tevens de richting van het nieuwe kabinet aangaf. De liberalen vormden meestal niet zo'n hecht blok bij de verkiezingen als de confessionele coalitie. In verschillende districten bestreden behoudende en vooruitstrevende liberalen elkaar met zekere regelmaat. Tijdens de herstemmingen werden de gelederen echter gesloten en stond links tegenover rechts. In 1913 wisten de liberalen wel al vóór de verkiezingen tot overeenstemming te komen en zo stond al in de eerste ronde de confessionele coalitie tegenover de vrijzinnige concentratie. De SDAP bleef hier buiten. Zij trok in de eerste ronde altijd apart op, maar bij de herstemmingen kwam het er, ondanks alle wrijvingen en verschillen, toch vaak op neer dat de sociaal-democraten hun stem gaven aan een liberale kandidaat.

De relatie tussen verkiezingen en het optreden van kabinetten bleek ook duidelijk tussen 1897 en 1913. Na de liberale verkiezingsoverwinning van juni 1897 trad in juli het liberale kabinet-Pierson aan. De liberale verkiezingsnederlaag van juni 1901 leidde tot het aftreden van het kabinet en het aantreden van het kabinet-Kuyper. Dit kabinet trad af na de confessionele stembusnederlaag in juni 1905 waarna het liberale kabinet-De Meester aantrad. Het kabinet-De Meester was in deze periode het enige kabinet dat de vierjarige termijn niet wist vol te maken. Het trad in 1908 af waarna het werd opgevolgd door een confessioneel kabinet. Dit kabinet-Heemskerk won de verkiezingen van 1909 en was daarmee het enige kabinet dat algemene verkiezingen wist te overleven. Dat zou het in juni 1913 echter niet weten te herhalen, waarna het aftrad en werd opgevolgd door het liberale kabinet-Cort van der Linden. De opsomming laat duidelijk zien dat de verkiezingen niet alleen het voortbestaan van het zittende kabinet tot inzet hadden, maar ook de kleur van het toekomstige kabinet. Daartoe hadden de samenwerkende partijen zich immers voor de verkiezingen al verbonden.

Het absolute meerderheidsstelsel zoals dat tussen 1897 en 1917 bestond, kan niet eenvoudig worden getypeerd. Daarvoor bestond er te veel variatie in het soort districten en in de krachtsverhoudingen binnen de districten. Er waren stadsdistricten, plattelandsdistricten, textieldistricten, mijndistricten, katholieke en gemengde districten. Al deze factoren hadden invloed op de wijze waarop verkiezingscampagnes vorm kregen. In stadsdistricten en omstreken districten was de verkiezingsstrijd sterk ideologisch bepaald. De persoon van de kandidaat was nauwelijks van belang. In deze districten lag de verkiezingscampagne in handen van de afdelingen van de politieke partijen. Zij organiseerden het huisbezoek, het verspreiden van stroobiljetten en verkiezingskranten en de debatavonden. Campagnes in grote steden hadden al snel een grootschalig en kleurrijk karakter. In districten waar één partij oppermachtig was, vonden verkiezingen vaak geen doorgang en wanneer zij wel plaatsvonden kregen zij, bij gebrek aan ideologische tegenstellingen, nogal eens een persoonlijk karakter. Dat laatste was vooral in katholieke districten het geval. In districten met een dominerende politieke kleur waren partijen minder prominent aanwezig. Het persoonlijk netwerk van het kamerlid was hier veel belangrijker. In dergelijke, vaak apolitieke omstandigheden gebaseerd op persoonlijke contacten werd door lokale partijhoofden met zekere regelmaat bier of geld gegeven aan de kiezers in ruil voor hun stem.

Hoewel alleen al het bestaan van kleine kiesdistricten ervoor zorgde dat bij de verkiezingen lokale onderwerpen werden aangekaart, moet het belang daarvan zeker in de omstreken kiesdistricten niet al te hoog worden aangeslagen. Er bestond in Nederland rond 1910 onder het electoraat duidelijk een nationale opinie. Kiezers lieten zich door nationale onderwerpen leiden en niet door lokale. Dit kwam onder andere doordat de verkiezingen een duidelijke inzet hadden: de politieke kleur van het kabinet.

Evenredige vertegenwoordiging en algemeen kiesrecht; tasten in het duister

De invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917 stond niet op zichzelf, maar ging gepaard met de invoering van het algemeen mannenkiesrecht. Het aantal kiesgerechtigden nam hierdoor fors toe, van ruim 1 tot 1,5 miljoen. Vier jaar later, bij de verkiezingen van 1922, werd het electoraat nog eens verdubbeld door de invoering van het vrouwenkiesrecht. De evenredige vertegenwoordiging en de invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht stelden de politieke partijen voor twee grote problemen. Allereerst telden nu alle stemmen, ook in die streken die de partijen vóór 1918 hadden genegeerd omdat zij er kansloos waren. Overall moesten zo snel mogelijk partijafdelingen worden opgericht die propaganda

onder de kiesgerechtigden konden gaan maken. Dit werd nog dringender door de invoering van de stemplicht, sinds 1922 een opkomstplicht. Ten tweede was het de vraag of de verkiezingsmethoden waarvan onder het beperkte kiesrecht en het absolute meerderheidsstelsel gebruik waren gemaakt nog van dienst konden zijn onder het nieuwe kiesstelsel.

Ook voor de kiezers traden grote veranderingen op. Onder het absolute meerderheidsstelsel kreeg een kiezer een stembiljet met drie of vier namen waarvan hij er één moest aankruisen. Dat was overzichtelijk. In 1918 werd hij geconfronteerd met een lijst van een meter breed waarop meer dan twintig partijen stonden met in totaal meer dan honderd namen. Zouden de kiezers daardoor niet in verwarring raken? Een andere vraag was of de kiezers massaal voorkeurstemmen zouden gaan uitbrengen en zo aan een kenmerk van het oude kiesstelsel zouden vasthouden of dat ze nummer één van een lijst zouden aankruisen en zo aangaven op een partij te stemmen en niet op een persoon. Kortom, de effecten van het nieuwe kiesstelsel en de schaalvergroting waren moeilijk te voorspellen. Het was bij de eerste verkiezingen onder het nieuwe kiesstelsel een kwestie van aftasten en uitproberen.

Aan speculaties over de gevolgen van de evenredige vertegenwoordiging voor de verkiezingscampagne waagden zich maar weinig politici. Niet alleen waren deze gevolgen moeilijk te voorspellen, ze hadden wel dringender zaken aan hun hoofd. De meeste aandacht ging namelijk uit naar de groeiende macht van partijbesturen, de afhankelijkheid van Kamerleden, de macht van belangengroeperingen en de noodzakelijke partijreorganisaties. En de meest directe zorg was het opstellen van de kandidatenlijsten. Moesten de partijbesturen bij het opstellen van de voorlopige kandidatenlijsten, meestal groslijsten geheten, het voortouw nemen of mochten de leden van de kiesverenigingen hun favorieten naar voren schuiven? Hoewel alle partijen de leden wel op een of andere manier bij de kandidaatstellingen betrokken, liepen de procedures sterk uiteen. Bij de SDAP werden de groslijsten door de partijraad opgesteld en werd de leden met klem aangeraden bij de stemming over de definitieve lijstvolgorde geen veranderingen aan te brengen, terwijl bij de katholieken, waar een sterke leiding ontbrak, de leden van de kiesverenigingen grote invloed hadden op het opstellen van de groslijsten.⁷⁸ De VDB organiseerde voor haar leden zelfs een referendum.⁷⁹

Het stemmen over de groslijsten had als voordeel dat de leden van de SDAP en de RKSP zich alvast konden oefenen voor de grote dag. Voor de definitieve vaststelling van de kandidatenlijst kregen ze namelijk een stembiljet thuisgestuurd waarop al heel wat meer kandidaten stonden dan men gewend was. Voor de nieuwe kiezers was oefening al helemaal geen overbodige luxe. Bovendien konden zij meteen het

parool van de SDAP en RKSP in de praktijk brengen om bij de verkiezingen alleen nummer één van de lijst aan te kruisen. Het katholieke dagblad De Tijd wees erop dat deze oefening de kosten van de stemming over de groslijsten rechtvaardigde. Het was voor de propagandisten nu een stuk eenvoudiger geworden om de kiezers voor te lichten. 'De gehouden voorstemming heeft uw taak verlicht: één hokje zwart maken! [...] Het aantal ongeldige biljetten ten onzent moet aanzienlijk geringer zijn dan overal elders. Dat is onze winner'.⁸⁰ De redactie verwachtte dus dat de stemming over de groslijsten bij de verkiezingen zou leiden tot een lager aantal ongeldige stemmen voor de katholieke partij dan voor de partijen waar de leden niet over de definitieve lijstvolgorde hadden kunnen stemmen.

Naarmate het jaar 1918 voortschreed, belegden steeds meer partijen openbare bijeenkomsten waarop, naast de gebruikelijke verkiezingsredes, ook tijd werd ingeruimd voor uitleg van het nieuwe kiesstelsel. Aan de kiezers werd uitgelegd hoe de zetels en restzetels zouden worden verdeeld. Soms werden grote geschilderde stembiljetten in de zaal opgesteld zodat de aanwezigen konden zien waar de partij zich bevond waarop zij moesten stemmen. Verder werd de kiezers voorgehouden dat elke stem zijn waarde had. Sommige kiezers vroegen zich namelijk af of hun stem verloren zou gaan wanneer de kandidaat waarop ze gestemd hadden de kiesdrempel al had gehaald. De vragen die op dergelijke vergaderingen werden gesteld, deden sommige redacties bijna wanhopen. Zo stelde De Tijd eind mei 1918: 'Een ieder, die iets afweet van de verwarring, welke er onder de kiezers heerschen kon bij vorige verkiezingen onder het oude stelsel, en van de ongeldige stemmen welke daarvan het gevolg waren, zal zich kunnen vragen: waar moet dat heen? De eenvoudige kiezer zal, zoo kan men vreezen, zeer gemakkelijk in dezen doolhof de kluts kwijt raken en, ondanks zijn beste bedoelingen, anders stemmen dan zijn beginsel gebiedt'.⁸¹

Uiteraard werden er in juli 1918 in het stemhokje veel vergissingen begaan. Ondanks alle waarschuwingen hadden nogal wat kiezers meer dan één kandidaat aangekruist. Een veel voorkomende vergissing was dat de kiezer niet het hokje voor de naam van een kandidaat maar het hokje er achter had aangekruist. Hierdoor konden nogal merkwaardige uitslagen voorkomen zoals in de kieskring Nijmegen. Nummer acht op de lijst van het Verbond tot Democratiseering der Weermacht (VDW) had liefst 256 stemmen behaald van de 298 die het verbond in de kieskring had verkregen. Die stemmen waren vooral afkomstig uit heel kleine dorpen als Echteld en Valburg. Dat was volgens het antirevolutionaire kamerlid E.J. Beumer heel opmerkelijk want, zo stelde hij in de Kamer: 'Men kan niet aannemen, dat daar de vooruitgang reeds zoo ver is voortgeschreden, dat men in die gemeenten

buitengewoon veel gevoelt voor de democratisering van de weermacht'.⁸² Waarschijnlijk hadden de kiezers niet nummer acht van het VDW willen kiezen, maar nummer acht van de BVL, de in die streek zeer invloedrijke A.G.A. ridder van Rappard. Deze vergissing leverde het verbond volgens Beumer wel een zetel op ten koste van de Algemeene Staatspartij die daardoor met lege handen achterbleef.

Ervaring was de beste remedie tegen vergissingen. Die zou echter nog enige tijd op zich laten wachten omdat in 1922 met de invoering van het vrouwenkiesrecht er weer een massa nieuwe kiezers bijkwam die ook nog met het stembiljet moest leren omgaan. Daarna was het leed echter snel geleden. Vanaf het midden van de jaren 1920 kwamen er nauwelijks meer klachten over verwarde kiezers. Zoals De Standaard in 1925 over de stemmingsdag in Rotterdam schreef: 'Men heeft kunnen zien, dat het aanpassingsvermogen der menschen groot is. De drukte en zenuwachtige beweging, die er bij vele kiezers en kiezeressen bestond toen de eerste maal op zulk een geweldig groot stuk papier het nummer der lijst en de naam van den begeerden candidaat moest gezocht worden, was nu vrijwel verdwenen'.⁸³ Het stembiljet gaf blijkbaar geen problemen meer en ook al begrepen veel kiezers misschien de finesses van het nieuwe stelsel nog niet helemaal, de meeste begrepen wel dat hoe meer stemmen een partij kreeg hoe meer kamerzetels dat opleverde.

Voorkeurstemmen en lijstaanvoerders

De staatscommissie voor evenredig kiesrecht stelde in haar verslag voor om Nederland in achttien kieskringen te verdelen. Zo konden de partijen verschillende, onderling verbonden, kandidatenlijsten indienen waardoor het regionale karakter van het absolute meerderheidsstelsel niet helemaal zou verdwijnen. Het voorstel werd door de regering overgenomen en door de Kamer aanvaard. De kiezer kon zo aan zijn stem een regionale kleur geven als er tenminste een regionale kandidaat op de lijst van zijn voorkeur stond. Aangezien er in 1918 helemaal geen drempel was om door voorkeurstemmen gekozen te worden, kon een kandidaat die laag op de lijst stond door een relatief gering aantal voorkeurstemmen in de Kamer komen. In 1922 zou dat niet meer zo gemakkelijk gaan nadat het jaar daarvoor in de Kamer een amendement was aangenomen om een drempel voor voorkeurstemmen in te stellen.⁸⁴

De partijen stonden dus in 1918 voor de lastige opgave om aan de ene kant ervoor te zorgen dat de volgorde op de kandidatenlijst niet door een massaal gebruik van voorkeurstemmen op zijn kop zou worden gezet, terwijl ze tegelijk profijt wilden

trekken van de populariteit van sommige kandidaten. Deze populariteit kon gebaseerd zijn op regionale bekendheid, het bekleden van een functie als vakbondsmans of de kerkelijke achtergrond van de kandidaat. De meeste partijen probeerden dat op te lossen door in de kieskringen of groepen van kieskringen verschillende kandidatenlijsten in te dienen en tegelijk de kiezers in te prenten dat ze op de lijstaanvoerder moesten stemmen.

In tabel 1 is te zien dat de meeste partijen de verkiezingen van 1918 ingingen met meerdere lijstaanvoerders. De gecentraliseerde SDAP had de meeste lijstaanvoerders; tien verschillende voor de achttien kieskringen. Alleen de CHU en de BVL hadden één lijstaanvoerder. Deze partijen probeerden 'regionale' stemmen te trekken door naast de hoofdlijst met een bijlijst aan de verkiezingen deel te nemen. Deze bijlijsten verdwenen na 1925. Waarom de CHU er van afzag is niet helemaal duidelijk, maar op de constructies die de Vrijheidsbond toepaste om via de bijlijsten stemmen te trekken kwam steeds meer kritiek. De vrij-liberalen gingen in 1922 namelijk met twee bijlijsten de verkiezingen in die respectievelijk getrokken werden door de middenstander A. Staalman en de revuekoning H.J. ter Hall. Nogal wat liberalen beoordeelden deze constructie als opportunistisch en vonden de hele vertoning wat gênant. Dit was vermoedelijk de belangrijkste reden waarom de Vrijheidsbond na 1925 niet meer met bijlijsten werkte.⁸⁵

Zowel in 1922 en 1925 liep het aantal lijstaanvoerders van de grote partijen langzaam terug. Voor een deel is dit toe te schrijven aan een afnemend aantal lijstaanvoerders per partij. Vooral het besluit van de ARP in 1925 om in alle kieskringen met H. Colijn op te treden was van grote invloed op de daling. Maar ook andere factoren speelden een rol. Zo bracht de fusie in 1921 tussen LU en BVL tot Vrijheidsbond het aantal lijstaanvoerders vanzelfsprekend ook terug.

De verkiezingsnederlaag van de ARP in 1925, van zestien naar dertien zetels, was waarschijnlijk een belangrijke reden om in 1929 met maar liefst twaalf lijstaanvoerders de verkiezingen in te gaan. Door deze enorme stijging werd de daling bij de VDB en Vrijheidsbond te niet gedaan, zodat in 1929 weer een stijging van het totaal aantal lijstaanvoerders plaatsvond. Nadat ook de twaalf lijstaanvoerders in 1929 het electorale fortuin niet hadden doen keren, ging de ARP in 1933 opnieuw met Colijn als enige lijstaanvoerder de verkiezingen in. In 1933 gingen zodoende de ARP, CHU en VDB met één lijstaanvoerder naar de kiezers toe, terwijl de SDAP, RKSP en Vrijheidsbond gemiddeld tien lijstaanvoerders inschreven. Een voor de hand liggende verklaring voor dit verschil is niet te geven. Gecentraliseerde partijen als de ARP en de SDAP zijn in beide groepen te vinden,

evenals los georganiseerde partijen als de CHU en de Vrijheidsbond. Hoe dan ook, in 1937 gingen SDAP, RKSP en Vrijheidsbond ook overstag. Het aantal lijststaanvoeders dat zij gezamenlijk inschreven halveerde dat jaar. Ook door deze partijen werd nu de weg naar de nationale lijsttrekker ingeslagen.

Tabel 1. Aantal verschillende lijststaanvoeders (La) en % stemmen uitgebracht op de lijststaanvoerder, 1918-1937

	1918		1922		1925		1929		1933		1937	
	La	%	La	%	La	%	La	%	La	%	La	%
SDAP	10	95,0	10	97,5	9	98,5	11	98,6	11	98,3	6	97,3
RKSP	9	94,1	13	96,5	10	95,7	9	96,9	9	96,9	6	98,0
ARP	3	92,7	6	93,9	1	95,7	12	95,7	1	98,2	1	98,9
CHU 1	1	88,7	1	93,0	1	93,4	1	91,6	1	95,1	1	96,6
CHU 2	1	26,4	1	57,8								
VDB	2	48,4	1(1)	69,1	1	86,1	1	90,0	1	90,9	1	95,8
LU	5	61,4										
BVL 1	1	49,1										
BVL 2	10(2)	60,3										
VB	nvt		5	91,5	9	81,9	6	87,5	10	87,4	4	87,7
VB 1(3)			1	28,1								
VB 2(4)			1	37,6								
VB 3(5)					2	69,7						
Totaal	42	86,2	39	91,4	33	98,5	40	98,6	33	98,3	19	97,3

(1) In de kieskringen Den Bosch en Tilburg met een bijlijst

(2) In 12 kieskringen

(3) Lijst Staalman

(4) Lijst Ter Hall

(5) Groep Staalman-Ter Hall

Partijen als de SDAP, RKSP en ARP drongen er in 1918 bij hun kiezers op aan om toch vooral de nummer één van de kandidatenlijst te stemmen. In katholieke kring werd dit gemotiveerd door te verwijzen naar de eerdere stemming over de groslijst. Alle leden hadden toen hun voorkeur kunnen aangeven en nu was het zaak om die uitslag te respecteren. De volgorde van de kandidaten mocht niet meer veranderd worden door het uitbrengen van voorkeurstemmen. Het dagblad De Maasbode ontwaarde ook een getuigend aspect aan het stemmen op de lijststaanvoerder: 'Daardoor immers brengt de individuele kiezer tot uitdrukking, dat hij

afgescheiden van alle persoonlijke voorkeur zijn stem geeft aan de Katholieke lijst; dat hij katholiek wenscht te stemmen zonder meer, zich wat de personen der kandidaten betreft geheel verlatend op de uitspraak zijner organisatie. Hoe grooter het aantal stemmen op nummer één, hoe geweldiger de indruk, welken de buitenwereld zal krijgen van de aaneengeslotenheid in onze gelederen, waar de zaak voor alles geldt en de personen eerst op de tweede plaats komen'.⁸⁶

Niet alleen RKSP, SDAP en ARP hamerden op het aankruisen van de lijstaanvoerder, zelfs een partij als de BVL, die de onafhankelijkheid van de kiezers hoog in het vaandel had staan, riep de kiesverenigingen op om de kiezers die geen overwegende voorkeur hadden te vragen op nummer één te stemmen. De kiesvereniging moest de kiezer 'onder het oog brengen dat deze wijze van doen nu eenmaal de consequentie is van het gekozen stelsel van evenredige vertegenwoordiging, en dat iedere andere manier zou leiden tot een noodlottigen strijd van de kandidaten der zelfde partij onderling – waarbij allicht de minst scrupuleuze en de beste intrigant den voorrang wint'.⁸⁷

Of het optreden met één of meerdere lijstaanvoeders tot electoraal gewin leidde, is moeilijk te bepalen. Voor zover dat mogelijk zou zijn met de bestaande gegevens, vergt dat een vergaande analyse van de uitslagen. Wel bestonden er duidelijke verschillen in stemgedrag tussen de partijen. Bij de SDAP, RKSP en ARP stemde al in 1918 meer dan 90% van de aanhang op nummer één van de lijst, terwijl dat bij de liberalen en de CHU beduidend lager lag. De campagne van deze partijen om op de lijstaanvoerder te stemmen was goed aangeslagen. Van de kiezers die op de VDB en de BVL hadden gestemd, had minder dan 50% het vakje voor de lijstaanvoerder aangekruist. De CHU lijkt met 88,7% eerder bij de koplopers te horen, maar daar staat tegenover dat de lijstaanvoerder van de bijlijst maar 26,4% haalde.

Het stemmen op de lijstaanvoerder nam bij de grote partijen na 1918 snel toe. Bedroeg het percentage in 1918 nog 86,2%, in 1925 was het al gestegen tot 98,5%. De stijging was bij de liberale partijen het meest spectaculair. In 1929 had al 90,0% van de kiezers op de VDB nummer één van de lijst aangekruist, terwijl dat bij de Vrijheidsbond 87,5% bedroeg.

Zowel de afname van het aantal lijstaanvoeders als het hoge percentage stemmen op de lijstaanvoeders geven aan dat rond 1930 de lijstaanvoerder in een nationale lijsttrekker veranderden. Deze ontwikkeling is heel duidelijk waar te nemen bij de ARP waar Colijn bij de verkiezingen van 1933 en 1937 zijn reputatie als sterke man die Nederland door de moeilijke economische tijden zou loodsen in electoraal

gewin probeerde om te zetten door als lijsttrekker op te treden. Het legde de ARP geen windeieren. In 1933 won de partij twee zetels en in 1937 drie. Alom werd de winst aan Colijn toegeschreven. Colijn zelf kon van harte instemmen met deze analyse. Personen behoorden volgens hem ook belangrijker te zijn dan de beginselen die zij uitdroegen.⁸⁸

Continuïteit en verandering in de verkiezingscampagne

Dat de verkiezingscampagne onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou gaan veranderen, stond voor de meeste tijdgenoten buiten kijf. De richting van die verandering was echter moeilijker te voorspellen. Allereerst was daar het effect van de schaalvergroting. Niet alleen kwamen er in 1918 veel kiezers bij, ook telde nu elke stem. Om de massa te bereiken wendden partijen en politici zich naar opvattingen uit de reclame en de massapsychologie. Daarnaast zouden de partijen minder scherp tegenover elkaar komen te staan. Ook hoefden de partijen niet meer samen te werken. Stembuscoalities behoorden na 1918 tot het verleden.

Aanvankelijk leek het nieuwe kiesstelsel onder de propagandisten een zekere zorgeloosheid te veroorzaken. Een van de belangrijkste taken van een propagandist onder het absolute meerderheidsstelsel was er voor te zorgen dat de kiezers ook daadwerkelijk de gang naar de stembus maakten. De stemplicht leek hen dit werk uit handen te nemen. De propagandisten werden echter gewaarschuwd voor valse verwachtingen. Zo hield *De Tijd* de katholieke propagandisten voor: 'Haalt uwe kiezers naar de bus, bijna als vanouds. [...] Vertrouwt toch niet op de stuwkracht van den stemplicht alléénlijk! Weinig papier, weinig reclame, maar huisbezoek!'.⁸⁹ Toch had de invoering van de stemplicht wel degelijk invloed op de wijze waarop de kiezers werden benaderd. Het was na 1918 bijvoorbeeld niet meer nodig om de kiezers met een automobielritje, een borrel of zelfs geld naar de stembus te lokken. Klachten hierover werden na 1918 nauwelijks meer opgetekend. Toch was er aan de vooravond van de eerste verkiezingen onder het nieuwe kiesstelsel wel bezorgdheid geweest. Zo had de minister van Binnenlandse Zaken eind mei 1918, op instigatie van de Nationale Commissie tegen het Alcoholisme, aan de Commissarissen van de Koningin geschreven dat zij ervoor moesten zorgen dat de kamerverkiezingen van 3 juli plaats hadden 'buiten de opwindenden invloed van alcoholhoudende dranken'.⁹⁰ Het was een rondschrijven gebaseerd op de ervaringen onder het stelsel van absolute meerderheid die onder het nieuwe stelsel echter van weinig waarde meer bleken te zijn.

Een beproefd middel dat na 1918 niet werd losgelaten was het huisbezoek. Zowel in de antirevolutionaire, katholieke en sociaal-democratische pers werden de propagandisten opgeroepen om als vanouds het huisbezoek ter hand te nemen. Gemakkelijk was dat echter niet. Vooral in de grote steden werd het huisbezoek problematisch door de enorme schaalvergroting. In een middelgrote stad als Arnhem bleef de SDAP wel aan huisbezoek doen, maar de partij zag zich in 1918 al snel gedwongen om alleen de nieuwe kiezers te bezoeken.⁹¹ In Den Haag moesten maar liefst 70.000 kiesgerechtigden worden bezocht. Het is dan ook niet vreemd dat Het Volk half juni meldde dat zich nog veel te weinig huisbezoekers bij de partij hadden aangemeld.⁹²

Ook onder de Amsterdamse katholieken wilde het huisbezoek niet vlotten. Het gebrek aan huisbezoekers was op sommige verkiezingsbureaus zo groot dat de dames die met de administratie van de kiezersgegevens belast waren duimen zaten te draaien. Bovendien was niet iedereen geschikt als huisbezoeker. Naast enige kennis van de beginselen van de partijen en de actuele politiek mochten de huisbezoekers niet te jong zijn. Te jeugdige huisbezoekers zouden misschien niet serieus worden genomen door de bezochte kiesgerechtigden. Halverwege de twintig was toch wel de minimumleeftijd.⁹³

Ondanks de schaalvergroting en het gebrek aan huisbezoekers werden er onder katholieken en antirevolutionairen toch nog pogingen ondernomen om een kaartsysteem op te zetten. Onder het absolute meerderheidsstelsel hadden de antirevolutionairen in Amsterdam in zes van de negen kiesdistricten zo'n systeem aangelegd waardoor de uitslag accuraat kon worden voorspeld. Dit systeem was door de bevolkingsgroei in het ongereede geraakt. Misschien kon dit voor Amsterdam niet meer op korte termijn hersteld worden, maar volgens De Standaard moest het wel in andere steden gehanteerd worden: 'Blijft ge op het gebied der cijfers volkomen vreemdeling, dan wordt het een gissen en missen, en juist dit verzwakt uw actie. Ge zijt dan niet op de hoogte. Ge gaat niet op een vast in 't oog gevat doel af. Ge laat u door anderen geheele groepen van kiezers afsnoepen'.⁹⁴

In kleine gemeenten hoefde het bewerken van de kiezers niet zo systematisch ter hand te worden genomen als in de grote steden. A. baron van Wijnbergen, voorzitter van de RKSP, hield in een rede de propagandisten voor dat in elk dorp een man gevonden moest worden die een openbare vergadering voor katholieke kiezers kon houden en aan huisbezoek kon doen.⁹⁵ Voor de SDAP, die haar kracht onder het absolute meerderheidsstelsel vooral in de steden vond, was het bewerken van de dorpen een grote krachtsinspanning. Zoveel mogelijk werden er afdelingen opgericht maar om zo veel mogelijk kiezers te bereiken, organiseerde de partij ook

veel openbare vergaderingen en openluchtmeetings. In Gelderland werden in de aanloop naar de verkiezingen liefst 80 openbare vergaderingen en 30 openluchtmeetings gehouden.⁹⁶

In 1922 kregen de huisbezoekers er met de vrouwelijke kiezers een heleboel werk bij. De katholieken werden hierdoor niet afgeschrikt; zij bleven het handwerk trouw. Van Wijnbergen stelde in 1925 nog eens nadrukkelijk vast dat individuele bewerking van de kiezers boven massale bewerking ging en huisbezoek boven grote bijeenkomsten.⁹⁷ Ook de antirevolutionairen bleven de kiezers thuis bezoeken, alhoewel er ook berichten kwamen dat er in sommige streken de klad in kwam. Zo zou in 1925 de verkiezingscampagne in Friesland zich beperkt hebben tot plakken en openbare vergaderingen.⁹⁸

Ook bij de sociaal-democraten werd in 1922 het huisbezoek als effectief middel aanbevolen, maar er ontstonden steeds meer problemen bij het rekruteren van huisbezoekers. Over het algemeen was er bij de SDAP geen gebrek aan vrijwilligers. Zonder aarzeling werd bijvoorbeeld in Het Volk van 26 juni 1922 een oproep voor 2.000 vrijwilligers gedaan om binnen een uur 150.000 verkiezingskranten in Amsterdam te verspreiden.⁹⁹ Aangezien de vorige vier nummers van deze krant op dezelfde wijze waren verspreid, leverde het de partij blijkbaar geen problemen op om op korte termijn veel vrijwilligers te mobiliseren. Of de partijleden het nu te moeilijk vonden of te onaangenaam, feit is wel dat het huisbezoek vanaf 1918 veel moeizamer verliep. Reeds in 1925 werd het huisbezoek door Het Volk zelfs als ouderwets bestempeld. En wanneer het nog wel plaatsvond, was de systematische benadering van de kiezers in de grote steden in ieder geval verleden tijd. In Amsterdam bijvoorbeeld ging de sociaal-democratische huisbezoeker anno 1925 gewoon naar een wijk en begon daar de mensen aan te spreken.¹⁰⁰ Met het afnemend huisbezoek en de enorme toename van het electoraat richtten de partijen zich meer op openbare en massale propaganda. Met openbare vergaderingen, massale meetings en fietstochten probeerden de partijen niet alleen kiezers te overreden op hun lijst te stemmen maar probeerden ze ook enthousiasme onder de eigen aanhang op te wekken. Op een katholieke meeting in Amsterdam waren twaalf sprekers, 800 zangers en twee muziekkorpsen. Op een soortgelijke meeting op sportterrein Houtrust in Den Haag waren ongeveer 40.000 mensen afgekomen.¹⁰¹ Een propaganda fietstocht bestond, in Amsterdam althans, niet alleen uit een hoeveelheid fietsers maar ook uit praalwagens, reclamewagens en muziekkorpsen.¹⁰² In Den Haag vond in 1925 een wapenschouw van alle katholieke verenigingen plaats. Vanaf Plein 1813 trokken, onder begeleiding van twee muziekkorpsen, 29 verenigingen in optocht naar Houtrust waar een meeting werd gehouden die door ongeveer 30.000 mensen werd bezocht. Ook de ARP en de SDAP organiseerden soortgelijke massale bijeenkomsten. Colijn, die in 1925 in alle

kieskringen lijstaanvoerder was, bezocht in dat jaar door heel het land meetings zoals bijvoorbeeld in Groningen waar hij op het sportterrein van Be Quick sprak voor ongeveer 6.000 mensen.¹⁰³

Het waren met name de antirevolutionairen, katholieken en sociaal-democraten die voldoende vrijwilligers op de been konden brengen om te fietsen, te colportereren, te plakken of te schilderen. De Vrijheidsbond daarentegen beschikte niet over veel vrijwilligers maar wel over het nodige geld. Zo werd er in 1925 door Het Volk op gezinspeeld dat de behoudende liberalen het plakken en schilderen door betaalde krachten lieten verrichten.¹⁰⁴ In hetzelfde jaar liet de Vrijheidsbond 100.000 strooibiljetten door een vliegtuig van de KLM boven Den Haag uitwerpen.¹⁰⁵ Maar niet alleen geld of vrijwilligers bepaalde de wijze van campagnevoeren. Volgens het katholieke dagblad De Tijd deden bijvoorbeeld de christelijk-historischen niet aan 'vulgaire propaganda' als schilderen en plakken, maar beperkten die zich tot het plaatsen van 'deftige advertenties'.¹⁰⁶

De schaalvergroting die plaatsvond door de uitbreiding van het electoraat en de noodzaak overall campagne te voeren, zorgde voor een afnemend belang van huisbezoek en een toenemende nadruk op openbare manifestaties. Nieuwe vervoersmiddelen als het vliegtuig waarmee grote hoeveelheden strooibiljetten konden worden uitgeworpen en technische ontwikkelingen als de luidspreker waardoor grotere bijeenkomsten konden worden gehouden, maakten de schaalvergroting ook mogelijk. Maar dit waren niet de enige veranderingen. Ook de manier waarop de partijen elkaar bestreden veranderde in de jaren 1920.

Debat

In juni 1918 wijdde De Tijd een beschouwing aan de veranderingen die de evenredige vertegenwoordiging in de verkiezingscampagnes zou gaan veroorzaken.¹⁰⁷ Volgens de redactie zou de campagne een 'zuiver roomsche actie' worden. 'Wij zullen', zo vervolgde de redactie, 'alleen hebben te strijden voor roomsche kandidaten, volgens het roomsche program en dus alle zuiver roomsche argumenten bij de kiezers aanvoeren.' Het opofferen of verzwijgen van eigen beginselen, waartoe de samenwerking met de ARP en CHU onder het absolute meerderheidsstelsel had genoopt, was voorbij. De redactie verwachtte dat de verkiezingsstrijd daardoor scherper van karakter zou worden waardoor de politieke zeden bevorderd zouden worden. Waar beginselstrijd als het hoogste goed gold, was schipperen met beginselen door het sluiten van stembuscoalities moreel verwerpelijk. Het eigen gedachtegoed werd dan immers verdonkeremaand.

De consequentie van het gescheiden optrekken bij de stembus lag voor partijvoorzitter Van Wijnbergen voor de hand. In een door hem geschreven stuk in De Maasbode betoogde hij dat openbare vergaderingen met debat afgeschaft konden worden.¹⁰⁸ Want waarom moesten katholieke kiesverenigingen eigenlijk vergaderingen beleggen? 'Om de katholieken', zo stelde Van Wijnbergen, 'te doen laten inzien dat en waarom ze moeten stemmen op de katholieke lijst, teneinde zóó een zoo groot mogelijk aantal katholieke Kamerleden te bekomen. Wie zullen daarin dan als sprekers moeten optreden? Vrijzinnigen of sociaal-democraten?' Volgens Van Wijnbergen konden op een vergadering wel vragen worden gesteld of een discussie plaatsvinden, maar dan alleen tussen katholieken. De partijvoorzitter raadde de kiesverenigingen en propagandaclubs aan geen andersdenkenden meer tot politieke vergaderingen toe te laten, niet als debater en niet als toehoorder.

Voor Van Wijnbergen ging met de afschaffing van het debat een oude wens in vervulling. Al onder het absolute meerderheidsstelsel was hij het zoveel mogelijk uit de weg gegaan. Eén van de redenen daarvoor was dat er volgens hem op politieke vergaderingen helemaal niet werd gedebatteerd. 'Neen, een politiek tegenstander gebruikte eenvoudig de gelegenheid tot debat om zijnerzijds ook eene politieke redevoering te houden, terwijl dan ten slotte de beste sprekers in eene korte schermutseling elkander in gevatheid trachtten te overtroeven, en de lachers op zijn hand poogde te krijgen'.¹⁰⁹

Van Wijnbergen verwoordde de irritatie die in veel partijen leefde over met name het optreden van de SDAP. Toen de SDAP in 1894 werd opgericht, waren er veel kiesdistricten waar de partij nauwelijks toegang tot de kiezers had. Vooral de kiezers in de dorpen konden niet goed worden bereikt, omdat veel zaaleigenaren hun zaal niet aan de sociaal-democraten wilden verhuren. De propagandisten van de SDAP maakten daarom gebruik van de mogelijkheid tot debat die vooral de liberalen en antirevolutionairen op hun openbare vergaderingen boden. In een district als Tiel bijvoorbeeld reisde in 1913 de sociaal-democratische kandidaat de vrij-liberale kandidaat achterna en in elk dorp waar deze een redevoering hield, gebruikte de sociaal-democraat de geboden gelegenheid tot debat om zelf een redevoering af te steken. Alleen op deze manier kon hij een behoorlijk deel van de kiezers in de dorpen bereiken.

De katholieken konden zonder veel electoraal risico het debat afschaffen. Ze hadden bij debat namelijk meer te verliezen dan te winnen. Hun achterban bestond uitsluitend uit katholieken en was daarmee scherp afgebakend. De kans dat een niet-katholiek op de RKSP zou stemmen was vrijwel nihil. De kans dat een

katholieke kiezer daarentegen op de SDAP of een liberale partij zou stemmen was veel groter. Voor liberalen, antirevolutionairen en sociaal-democraten lag dat anders. Zij waren electorale concurrenten van elkaar en zolang ze de verwachting koesterden dat openbare vergaderingen met debat stemmen konden opleveren, hielden zij het in ere. Niettemin genoot de openbare vergadering met debat ook bij deze partijen minder krediet dan ten tijde van het absolute meerderheidsstelsel. Zelfs binnen de SDAP, die in de beginjaren van haar bestaan zoveel gebruik had gemaakt van de mogelijkheden tot debat om haar denkbeelden te verspreiden, begon kritiek te klinken. Aanleiding daarvoor waren enkele minder prettige ervaringen in de grote steden met communisten, vrije socialisten en anarchisten. De vooraanstaande sociaal-democraat H. Polak vroeg zich daarom in *Het Volk* af of in het vervolg de deuren voor herrieschoppers niet gesloten moesten worden om te voorkomen dat de gehele verkiezingscampagne in het ongerede zou raken.¹¹⁰ Polak stak daarbij ook de hand in eigen boezem: 'In zekere mate hebben wij zelf mede schuld aan dergelijke spektakels, omdat ook van onzen kant steeds gehandeld werd, alsof er een recht op debat bestaat. Zulk een recht bestaat echter volstrekt niet.' Hoe was het dan wel volgens Polak? 'Ik heb iets te zeggen tot het publiek. Ik huur een zaal, noodig het publiek uit daar te verschijnen en als het er is, zeg ik wat ik te zeggen heb. Ontstaat daaruit nu voor een ander een recht om in de door mij gehuurde zaal en voor het door mij uitgenoodigde publiek te spreken? Geenszins. Indien ik anderen toesta dat te doen, dan is dat een hoffelijkheid, een welwillendheid van mij; en die anderen hebben zich dan te onderwerpen aan de regelen die ik stel.' Polak pleitte er voor om de debaters van andere partijen aan banden te leggen en hen desnoods te verwijderen of de toegang te ontzeggen. De mogelijkheid tot debat wilde hij echter wel behouden. De SDAP zou dan ook niet zover gaan als de katholieken. Debat bleef ook na 1918 tot de mogelijkheden behoren, zij het onder strengere voorwaarden.

Onder antirevolutionairen bestond meer verdeeldheid over de wenselijkheid van debat. Niet in 1918, maar wel in de jaren daarna. Zo constateerde de redactie van *De Standaard* aan de vooravond van de verkiezingen van 1922 met tevredenheid dat in de antirevolutionaire vergaderingen slechts zelden was gedebatteerd met politieke tegenstanders.¹¹¹ Deze tevredenheid kwam voort uit dezelfde opvattingen als bij Van Wijnbergen in 1918: 'men maakt de eigen vergadering tot een propaganda-gelegenheid voor den tegenstander.' Hoewel de frequentie na 1918 duidelijk afnam, zei de ARP het debat niet vaarwel. Zo was in 1925 bij de toespraken die lijststaanvoerder Colijn in het land hield debat weliswaar niet mogelijk, maar op kleinere, lokaal georganiseerde vergaderingen vond debat nog steeds plaats. Bovendien probeerden de antirevolutionairen bij vergaderingen van andere partijen

wel te debatteren. Speciale aandacht kreeg daarbij de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) die veel kiezers van de ARP afsnoopte. De SGP liet echter tot frustratie van veel antirevolutionairen geen debat toe bij haar vergaderingen. Dit leidde soms tot incidenten en relletjes waarbij de politie moest ingrijpen. Dat was bijvoorbeeld het geval in juni 1925 in Den Haag bij de rede die de lijstaanvoerder van de SGP, ds. G.H. Kersten, hield.¹¹² Nadat Kersten in zijn toespraak de ARP onder handen had genomen vanwege de regeringssamenwerking met de katholieken, klonken er vanuit het publiek kreten die debat eisten om deze aantijgingen te kunnen weerleggen. Kersten weigerde hierop in te gaan en beschuldigde de aanwezige antirevolutionairen van een revolutionaire handelingswijze. Het rumoer nam hand over hand toe en uiteindelijk moest de politie eraan te pas komen om Kersten zijn redevoering te kunnen laten uitspreken.

Afgezien van het anekdotische karakter van de antirevolutionaire ordeverstoring illustreert het incident ook treffend een andere ontwikkeling in de campagnevoering na 1918. Terwijl onder het absolute meerderheidsstelsel het debat vooral werd aangegaan met de grote ideologische tegenstanders, werd onder de evenredige vertegenwoordiging meer gedebatteerd met de directe electorale concurrenten. Voor de ARP vielen relatief veel stemmen te winnen bij de SGP en voor de SDAP bij de SDP en in het laatste geval ook omgekeerd natuurlijk.

Ook bij het bekendmaken van de uitslagen zouden de aanhangers van de verschillende partijen elkaar steeds minder ontmoeten. Aangezien het tellen van de stemmen een langdurige onderneming was geworden, organiseerden de dagbladen in 1918 geen bijeenkomsten waar het publiek door middel van lichtbeelden kennis kon nemen van de uitslagen. Vooral voor de propagandisten was dat een teleurstelling.¹¹³ Ter compensatie gingen de lokale afdelingen verkiezingsavonden organiseren waar de eigen propagandisten en partijleden van de uitslagen kennis konden nemen. Die uitslagen waren door partijleden bij de stembureaus verzameld.¹¹⁴ Zo kwam er toch nog een feestelijk eind aan de campagne, zij het dan alleen nog onder elkaar. Later, toen het tellen der stemmen sneller ging verlopen, kwamen de uitslagenavonden weer terug. Wel waren ze rustiger dan voorheen. De meeste partijleden gaven namelijk de voorkeur aan de partijavonden waardoor de uitslagenavonden vooral bezocht werden door politiek geïnteresseerde, maar minder actieve personen.

Partijen en massa-electoraat

Rond 1900 begon in Nederland steeds meer interesse te ontstaan voor de relatie tussen de volksleider en de massa. Het werk van de Fransman G. Le Bon, *Psychologie des foules* was daarvoor een belangrijke inspiratiebron.¹¹⁵ Vooral Kuyper, de leider van de ARP, was geïnteresseerd in de praktische toepassing van de massapsychologie. Binnen andere partijen werd minder kennis genomen van de nieuwe ontwikkelingen, maar dat veranderde in 1918 door het invoeren van het algemeen mannenkiesrecht en de nationale schaal waarop campagnes zouden plaatsvinden. Het werk van Le Bon en anderen die zich met de bestudering van de massa bezighielden, zoals de Duitser R. von Gneist, werd nu gretig bestudeerd. Niet zozeer vanuit een interesse voor de massapsychologie zelf, maar vooral als een gereedschapskist waaruit instrumenten konden worden gehaald ter beheersing en leiding van de massa. Zo leidde *De Tijd* aan de vooravond van de verkiezingen in 1922 uit het werk van Le Bon af dat de middelen om de massa te leiden bestaan uit de blote bewering, de herhaling en de besmetting.¹¹⁶ 'De bloote bewering', zo stelde de redactie, 'zonder eenige redeneering en zonder eenig bewijs, is een onfeilbaar middel om een bepaalde gedachte te laten doordringen in den geest der massa. Hoe beknopter een bewering is, hoe meer ze van alle bewijs is verstoken, des te meer gezag heeft ze. Politici, die de eene of andere staatkundige zaak moeten verdedigen [...] zij allen kennen de waarde der bloote bewering. Deze laatste krijgt echter slechts werkelijken invloed, als ze voortdurend wordt herhaald, zoo dikwijls mogelijk en steeds in dezelfde bewoordingen. [...] De bloote bewering wordt na voortdurende herhaling ten slotte in de geesten opgenomen als bewezen waarheid. Wanneer een bewering genoeg is herhaald, met een zekere eenstemmigheid, vormt zich een zoogen. strooming der openbare meening; en dan komt de besmetting met haar machtige werking. Te midden der massa zijn denkbeelden, gevoelens, emoties even besmettelijk als ziekten, die door microben worden overgebracht.' Hier was de redactie van het katholieke dagblad wel erg ver afgedwaald van een principiële beginselstrijd uit innerlijke overtuiging.

Andere partijen kwamen langs andere wegen tot dezelfde conclusie. Het is bijvoorbeeld opvallend dat in de campagne van 1918 regelmatig het woord reclame werd gebruikt wanneer er verkiezingspropaganda werd bedoeld.¹¹⁷ Met de verwijzing naar reclame werd hetzelfde bedoeld als met de verwijzingen naar de massapsychologie, namelijk het belang van herhaling. In een ingezonden brief in de *Nationale Staatkundige Gids*, het partijblad van de BVL, vergeleek W.C. Posthumus Meyjes propaganda uitdrukkelijk met reclame.¹¹⁸ Hij wees erop dat de resultaten van reclame vaak opmerkelijker bleken te zijn dan vooraf werd vermoed. Er was echter één voorwaarde voor succes: 'De reclame moet zijn: flink, krachtig, sprekend

tot in de massa levende behoeften. En tevens is op haar toepasselijk het ‘frappez, frappez toujours.’

Het was de SDAP die in 1925 deze nieuwe opvattingen in de praktijk probeerde te brengen door het ontwikkelen van de zogenaamde ‘vijfminutenspeeches’. Deze nieuwe verkiezingstechniek bestond uit een wandeltocht die regelmatig stilhield om een korte speech te houden. Zo werd de kernachtige boodschap steeds herhaald. De wandeltocht eindigde met een openbare vergadering. Vanuit dezelfde gedachte van herhaling hield de SDAP in Nijmegen straatpreken.¹¹⁹

Algemeen kan gesteld worden dat in de verkiezingen na 1918 minder belang werd gehecht aan debat dan onder het absolute meerderheidsstelsel. Waar het debat bleef voortbestaan, verschoof het bovendien in de richting van de meest nabije, ideologisch verwante electorale concurrenten. Verder werd de verkiezingscampagne enerzijds meer gericht op de eigen aanhangers en anderzijds op propaganda-technieken waarmee de massa gemakkelijker kon worden bereikt, zoals meetings, fiets- en wandeltochten. Het massa-electoraat stimuleerde ook de interesse voor massapsychologie en reclame. Verkiezingscampagnes hadden door deze gerichtheid op de massa en door de toepassing van technische vernieuwingen als de luidspreker in de jaren 1920 een ander karakter gekregen dan onder het absolute meerderheidsstelsel.¹²⁰ Toch bestond er ook een grote mate van continuïteit. Zo werd het huisbezoek weliswaar minder belangrijk, maar bleef het toch een wezenlijk onderdeel van de verkiezingscampagne. Het werd door veel politici als het meest effectieve wapen gezien om de kiezers te overtuigen. De omvang van het electoraat en de teruglopende animo onder partijactivisten om de kiezers thuis te bezoeken, zorgde er echter voor dat ook naar andere propagandamiddelen werd omgezien.

Rechtvaardig doch saai

Hoewel de meeste partijen zich moeilijk een voorstelling konden maken van wat de overgang naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging precies voor de verkiezingscampagnes zou betekenen, waren er toch twee aspecten waar bijna alle partijen naar uitkeken. Allereerst zou de verkiezingsstrijd een beginselstrijd worden en konden de stembuscoalities, waarbij altijd een compromis moest worden gesloten, vaarwel worden gezegd. In 1913, bij de laatste algemene verkiezingen onder het absolute meerderheidsstelsel, waren alle partijen het er over eens dat verkiezingen om beginselen moesten draaien en niet om personen.¹²¹ Ten tweede was de verwachting dat de evenredige vertegenwoordiging de scherpe onaangename kanten van de verkiezingsstrijd zou afhaken. Kuyper hoopte dat het nieuwe kiesstelsel ‘t felle in den partijstrijd van de stembus wegneemt’.¹²²

De verkiezingen van 1918 brachten een grote nederlaag voor de liberalen en grote winst voor de katholieken en de sociaal-democraten. De eerste evaluaties van het nieuwe kiesstelsel moeten ook tegen deze achtergrond worden gezien. De vrij-liberalen wilden het kiesstelsel liefst weer herzien. In het partijblad werd geconstateerd dat de kiezers bij voorkeur op personen stemden en dat het daarom wenselijk was om in het nieuwe kiesstelsel weer een verdeling in districten op te nemen.¹²³

Bij de katholieken overheerste de vreugde over de zetelwinst elke andere overweging. Jubelend schreef de redactie van *De Tijd*: '[...] ziedaar de rechtvaardigheid, die eindelijk het eerlijk stelsel der Evenredige Vertegenwoordiging ons heeft gebracht. De sterkste partij in het Parlement!'.¹²⁴ Ook de antirevolutionairen prezen de evenredige vertegenwoordiging als billijker dan het absolute meerderheidsstelsel.¹²⁵ Aan sociaal-democratische zijde werd nauwelijks aandacht besteed aan het nieuwe kiesstelsel. Misschien hing dat samen met de teleurstelling over het resultaat. De SDAP had weliswaar flink gewonnen, maar toch niet zo veel als veel sociaal-democraten hadden gehoopt. Bovendien was de SDAP nooit een enthousiast voorstander van evenredige vertegenwoordiging geweest omdat ze meer electoraal succes had verwacht van de combinatie van het absoluut meerderheidsstelsel met het algemeen kiesrecht.¹²⁶

Het duurde echter niet lang voordat de kritiek op de evenredige vertegenwoordiging ook bij de andere partijen toenam. Zelfs onder de katholieken werd meer geklaagd. Vooraanstaande katholieke politici en journalisten hielden de achterban echter steeds voor dat, hoewel sommige klachten gerechtvaardigd waren, de katholieken enorm veel te danken hadden aan de evenredige vertegenwoordiging.¹²⁷ Bovendien, zo werd bijvoorbeeld in 1922 in *De Tijd* opgemerkt, hadden de critici sterk de neiging het oude kiesstelsel door een roze bril te bekijken en de schaduwkanten te negeren.¹²⁸

De snel groeiende onvrede met het nieuwe kiesstelsel had twee hoofdoorzaken. Ten eerste was er het gebrek aan spanning. In een district wisten de partijen en de propagandisten precies welke kiezers overgehaald moesten worden om een zetel in de wacht te slepen. Dat motiveerde enorm. Bovendien zorgden de debatavonden en de uitslagenavonden voor een grote betrokkenheid van de partijleden en de vrijwilligers. Na 1918 werden de verkiezingscampagnes daarentegen zonder uitzondering door alle partijen als mat omschreven. De tweede oorzaak was dat er bij de verkiezingen geen 'prijs' viel te winnen. Zoals reeds eerder door Jasper Loots uiteen is gezet, mochten de meeste partijen in 1918 dan wel blij zijn geweest met

het einde van de stembusakkoorden, voor de kiezers waren dergelijke akkoorden wel motiverend geweest. De inzet van de verkiezingen was duidelijk: wonnen de vrijzinnigen dan kwam er een links kabinet, won de coalitie dan kwam er een rechts kabinet. Onder de evenredige vertegenwoordiging stemden de kiezers voor een program waar alleen de eigen partij aan gebonden was. Welke regering er vervolgens gevormd werd, hield niet altijd verband met de stembuitslag.¹²⁹

De kritiek op het stelsel van evenredige vertegenwoordiging leidde vooral in liberale kring tot een nostalgische herwaardering van het absolute meerderheidsstelsel. In een redactioneel artikel uit de liberale Arnhemsche Courant van 20 juni 1922 kwamen kritiek en nostalgie mooi samen:

‘Vroeger electriciteit in de lucht en electriciteit in je bloed, moordzucht in de oogen der echte politici, versleten, schorre stemmen bij de sprekers, debaters die als bloedhonden het spoor volgden van de kopstukken der tegenpartij, de groote zaal van Musis gevuld tot den nok, 99% S.D.A.P.’ers, Internationale, Vrijheidslied, 1% Christelijke jongelingen, die een lawaai maakten als tien ratelende bliksemreinen, zoodra een man van rechts in ’t debat trad. Na afloop der vergadering 27 gebroken regenschermen, 33 gescheurde jassen en 15 blauwe oogen. Het gebouw van den R.-K. Volksbond tot barstens toe gevuld, vooraan een dubbele rij Katholieke geestelijken, broederlijk naast mannen als Talma en v.d. Voort van Zyp, verder in de zaal, opdoemend uit blauwe sigarenmist, roode, hartstochtelijke gezichten van mannen van rechts en heel achterin, samenkluitend in een hoek de roode garde, mannetje voor mannetje binnengeslopen. En dan de redevoeringen! We waren toen nog jong, voor indrukken vatbaar en waarachtig, den eenen avond waren we S.D.A.P.’er om den volgenden avond tot star anti-revolutionair bekeerd te worden en een derden avond te zweren bij den vrijzinnig-democratischen bond. [...]

Zoo kookten we langzaam aan gaar tot de stemmingsdag was aangebroken! Heel Nederland stond op dien dag ’s avonds te turen naar witte borden, witte schermen en zwarte letters en cijfers. Als een korenveld waarover de wind strijkt zoo deinde de menschenmassa op en neer telkens wanneer weer een nieuwe uitslag bekend werd gemaakt. Gezang, gefluit, gejoel, zwaaien met hoeden en stokken en dergelijke manifestaties begroetten de namen der gekozenen.....

Zoo was het vroeger. En thans? Gisteravond vergadering van de vrijzinnig-democraten, heel kalm, heel rustig, één meneer die aan ’t slot schuchter een vraag stelt. Vergadering van de socialistische partij met Kolthek en v.d. Zwaag als sprekers, heel aardig, heel interessant, geen debat, van avond vergadering der onafhankelijken, morgen van den Vrijheidsbond en van de Chr. Historischen, alles

even gezellig, even knus, heldere, murmelende beekjes van welsprekendheid en langs de bebloemde oevers een publiek van dagjes-menschen dat in stilte geniet. Zoo sukkelen we thans naar den verkiezingsdag. En die dag zelve? Alle spanning is weg. De jachtende wedren van vroeger tusschen de candidaten is een wiskundig vraagstuk geworden. Zooveel stemmen, zooveel zetels, de kiesdeeler is zooveel, de rest zooveel. Gecijfer met drie en vier onbekenden, optellen, deelen, vermenigvuldigen. En de uitkomst krijgt men na twee dagen te hooren, als het heilige vuur der belangstelling reeds lang gebluscht is. Neen, we zijn er met het evenredig kiesrecht niet op vooruit gegaan!¹³⁰

Deze herwaardering van het absolute meerderheidsstelsel moet worden gezien tegen de achtergrond van de slechte liberale verkiezingsresultaten en in het licht van een herwaardering van het belang van personen. Volgens de Vrijheidsbond bracht het absolute meerderheidsstelsel namelijk kerels voort die in hun district een man-tegen-mangevecht hadden gewonnen.¹³¹ Ook zagen we eerder dat de antirevolutionaire voorman Colijn in de jaren 1930 personen belangrijker vond dan de beginselen die zij uitdroegen. Toch waren er bijna geen confessionelen te vinden die terug wilden naar het absolute meerderheidsstelsel. Daarvoor was hen de rechtvaardigheid van de evenredige vertegenwoordiging, resulterend in een stabiele kamermeerderheid, te lief. Ook bij de sociaal-democraten kreeg het absolute meerderheidsstelsel nauwelijks de handen op elkaar. Wanneer de keus tussen opwindend en rechtvaardig liep, dan kozen de meeste partijen toch voor rechtvaardig ook al betreurden ze het dat ze er saai bij kregen.

Besluit

Onder het absolute meerderheidsstelsel waren verkiezingen kleurrijk. De partijen stonden lijnrecht tegenover elkaar. Verkiezingscampagnes mobiliseerden de eigen aanhangers en probeerden de twijfelaars te overtuigen. Deze twijfelende, niet gebonden kiezers werden uitgebreid bewerkt door huisbezoekers. Op grote debatavonden probeerden de kampioenen van de partijen elkaar beentje te lichten onder de luidkeelse toejuichingen van de eigen aanhangers. Dit was het beeld van de verkiezingen onder het absolute meerderheidsstelsel dat na 1918 zou blijven hangen, vooral onder teleurgestelde liberalen. Dit beeld was niet vrij van nostalgische overdrijving maar voor de omstreden districten ook niet ver bezijden de werkelijkheid, zeker niet voor de stadsdistricten. Het negeerde echter een belangrijke schaduwkant van het absolute meerderheidsstelsel. In veel kiesdistricten vonden helemaal geen opwindende verkiezingen plaats, omdat de uitslag met zekerheid kon worden voorspeld. Verkiezingen gingen soms niet eens door omdat de enige kandidaat eenvoudigweg verkozen werd verklaard.

Zulke grote contrasten als onder het absolute meerderheidsstelsel bestonden niet onder de evenredige vertegenwoordiging. Verscheidenheid transformeerde naar eenvormigheid. Iedere stem telde nu, dus voerde elke partij een nationale campagne. Door de gelijktijdige uitbreiding van het electoraat konden bepaalde methoden als huisbezoek niet meer zo intensief en uitgebreid worden gehanteerd als voorheen. Gebaseerd op opvattingen uit de massapsychologie en de reclame ontwikkelden de partijen nieuwe methoden om het omvangrijke electoraat te bereiken. Centraal in deze nieuwe opvattingen stond de regelmatige herhaling van een korte boodschap of leus. Andere methoden als debatavonden raakten langzaam in diskrediet. De campagnes werden minder gericht op het overhalen van een kleine groep twijfelaars die in een kiesdistrict de balans naar links of rechts kon laten doorslaan en meer op het maximaal mobiliseren van de eigen achterban en het bereiken van zo veel mogelijk kiezers.

Deze ontwikkeling naar een verkiezingscampagne gericht op de massa werd ook mogelijk gemaakt door allerlei technische ontwikkelingen als het vliegtuig, de luidspreker en de radio. Hierdoor konden de partijen steeds grotere aantallen kiezers tegelijk bereiken. Het accent verschoof zo van de individuele kiezer naar de massa.

De klachten over de matte verkiezingscampagnes onder de evenredige vertegenwoordiging hadden drie oorzaken. Ten eerste hadden de verkiezingen geen duidelijke inzet meer. De kleur van het toekomstige kabinet hing veel minder direct samen met de verkiezingsuitslag dan onder het absolute meerderheidsstelsel. Verder werden de campagnes meer naar binnen gericht en vonden er minder kleurrijke verbale botsingen tussen de grote partijen plaats. En ten slotte ontstond er na 1920 een geïdealiseerd beeld van de verkiezingen onder het absolute meerderheidsstelsel. Een beeld waarin opgewondenheid, intensieve campagnes en zeer betrokken kiezers centraal stonden. Dit beeld vergrootte één facet sterk uit en droeg zo in belangrijke mate bij aan de teleurstelling over het evenredige stelsel. De herwaardering van de strijd tussen personen die later onder antirevolutionairen en met name liberalen plaatsvond, kan niet los worden gezien van dit vertekende beeld van het absolute meerderheidsstelsel.